

פרקים על יהדות הונגריה*

* הרצאה בטקס קבלת פרס על שם שלמה חרחס ז"ל מטעם קיבוץ אילון ו"מורשת".

היהדות בכל הדורות ובכל הגלויות היתה כקשת עשויה צבעים וגוונים רבים. היא היתה מורכבת ממדקדקים במצוות וממקלים, ממסתגרים וממעורבים בין עמי הארץ, מראציונליסטים וממיסטיקאים, מאנשי הלכה, משפטנים חמורי-סבר ומאנשי אגדה חייכניים. בדורות האחרונים רבה המחלוקת על טיבה של היהדות האמיתית. מה היא היהדות? אם דת היא או לאום, שליחות או גורל? ורב הפירוד בתוך היהדות. יהדות הונגריה גם היא קשת, ואם יש אופייני לה הרי שהיא קשת רחבה יותר עם קווים קיצוניים-גסים, עם צבעים צורמניים.

מבניה היה הרב אהרון חורין, מראשני הרבנים הרפורמים, שהכניס בקהילתו בארד עוד בראשית המאה תשע-עשרה דרשה בשפה ההונגרית, עוגב ומקהלה מעורבת של גברים ונשים. הוא תבע הקמת סנהדרין שיעסוק בתיקוני הדת ויתאים את הדת היהודית לעולם המודרני. אך מבניה הוא גם הרב יואל (יואליש) טייטלבוים, רבם המוכר של נטורי-קרתא. מבניה הוא הרב לעוו לאופולד, חוקר מודרני של התנ"ך, שדרש בשנת 1840 שיווי-זכויות מלא ליהודי הונגריה והלהיב את קהילתו הקדושה ללימוד השפה ההונגרית על בוריה ולהשתמש בה בבית, בבית הספר ובבית הכנסת. מדבריו: "אנו מכירים בהונגריה כארץ מולדתנו היחידה ונעשה הכל כדי להחדיר בנשמות כל בני קהילתנו את האהבה אליה ולעם ההונגרי". הוא שלח את בניו לצבא המהפכני הלאומי של קושוט, שם לחמו יחד עם אלפי היהודים שהתנדבו אף הם למאבק למען שיחרור האומה המגיארית. מתוך מאה ושמונים אלף חיילים הונגרים היו עשרים אלף יהודים. המפקד העליון של צבא המורדים, הגנרל גורגיי, מציין בפקודת-יום ש"היהודים הצטיינו במשמעת, בגבורה אישית ובסבלנות-ברזל התחרו בכל התכונות הצבאיות עם שאר החיילים". לא כל ההונגרים הבינו באופן שווה את צילי החופש. היו ערים בה שוליות ואזרחים ניצלו את המהומה לחיסול חשבונות עם היהודים בני-תחרותם, התנפלו על בתי יהודים, בזזו חנויות ומחסנים. בפוז'וני דרש האספסוף את גירוש היהודים וצעק בתרעומת: "איזה מין חופש זה, שלא נותנים להכות ביהודים?"

עוד לפני המהפכה תמך חלק חשוב של הציבוריות ההונגרית באמנציפציה. המדינאי השמרן הברון אוטוש יוז'ף, פטריוט נלהב וידיד יהודים, אמר בפרלמנט ב-1840: "שבטים ועמים שונים מתאחדים לאומה אחת בכל מקום כשמאחדים אותם זכויות דומות ואינטרסים זהים. היהודים לא יכלו להרגיש את עצמם עד עכשיו כאזרחי מולדתנו... אם ניתן להם זכויות שוות, יש להניח שהדבר ישפיע על התקרבות לאומה ההונגרית". מה המריץ את ההונגרים להיות כה מסבירי-פנים? באיזורי הספר של הונגריה היו מיעוטים רבים: רומנים, סלבים, גרמנים. הלאומנים ההונגרים היו מעוניינים בהתבוללות המיעוטים, אך בין המיעוטים האלה פעלו

תנועות לאומיות עצמאיות שהתנגדו למגיאריזציה. שונה היה מצבם של היהודים – רובם מהגרים מפולין וגליציה. הם קיבלו בברכה ובהתלהבות את הסיכוי להיות אזרחים בעלי זכויות שוות, ללמוד את שפה ההונגרית ואף להיות סוכני המגיאריזציה בקרפטו-רוס, בטרנסילבניה, בסלובניה וכו'. הסתגלותם היתה מהירה, עלייתם מסחררת. לדוגמה: מיכאל הלפרין היה בחור ישיבה בעיירה פולנית, בגיל שש-עשרה הגיע להונגריה, בגיל עשרים הוא מפרסם קובץ שירים בהונגרית, בגיל שלושים הוא מזכיר המדינה במשרד התרבות של ממשלת קושוט, מאוחר יותר מוציא-לאור. אפורופוס של משוררים חשובים, מחבר מחקר חשוב על תולדות הונגריה בימי קדם. מהגרים אחרים עושים חייל במסחר, בעסקי חכירות, מקימים חברות לשיווק חקלאי, חברות ביטוח, מפלסים את "דרך התבואה" מהספר לבריה, מפתחים מלאכות ותעשייה, יצוא ויבוא. הם מורידים שטריימל וקאפוטה, מתלבשים כבני סביבתם, כאצילים, כפריים או כסוחרים עירוניים. הם מדברים הונגרית, שרים את שירי העצב של הפוסטה, מקשיבים ללחן הצועני – הונגרים לכל דבר.

האמנציפציה, עליה הכריזה המהפכה, באה לידי התגשמות מלאה ב-1867 לפי החלטת הפרלמנט: 1. מוצהר בזה שכל התושבים היהודים בהונגריה יש להם הזכויות האזרחיות והפוליטיות כמו לתושבים הנוצרים; 2. כל חוק, מנהג או תקנה הנמצאת בניגוד לכך מתבטלת בזה.

אחר מספר שנים קיבלה הקהילה הדתית היהודית מעמד שווה לכנסייה הקתולית והפרוטסטנטית. לא היה לזה אח ודוגמה באירופה. והצד השני של המטבע: לא היתה ארץ בה ההתבוללות של היהודים והפטריוטיות הקיצונית הגיעו לממדים כמו בהונגריה. משך מאה שנה ויותר לא היתה מפלגה שיהודים לא יהיו בין אישיה החשובים, מפעל תרבותי או תנועה חברתית שיהודים לא יהיו בין יוזמיה וחבריה. התחום הכלכלה היו ליהודים לא רק עמדות מרכזיות במסחר, תעשייה, ביטוח ובנקאות, גם בחקלאות היה ניכר חלקם. עשרים אחוזים של האחוזות הגדולות מעל לארבעת אלפים דונם ותשעה עשר אחוזים מהאחוזות הבינוניות בין שמונה מאות לארבעת אלפים דונם היו בידי היהודים בראשית המאה, ואדמתם מן העידית. בראשית המאה התשע עשרה היו בהונגריה כמאה אלף יהודים, במחצית המאה – חצי מליון וערב מלחמת העולם הראשונה – כמיליון. הם היוו פחות מחמישה אחוזים של האוכלוסיה, אבל כרבע מתושבי הערים.

כבר לפני מאה שנה היו צירים יהודים בפרלמנט ההונגרי, נציגי מפלגות שונות, חברים באקדמיה. מאתיים ושמנים משפחות יהודיות קיבלו תואר אצולה ועשרים ושש משפחות יהודיות זכו בתואר ברון, זה מבלי לדבר על יועצי-סתר ויועצי-כתר ושאר נכבדים. כל אלה תומכי המשטר הישן, בני בריתם של הפיאודלים ההונגרים ועושי דברם, עמודי התווך של משטר טיסה בראשית המאה ושל הורטי בין שתי מלחמות עולם. לעומתם היו יהודים אחרים, שהם מפזי התרבות המערבית, ליברלים ורדיקלים למיניהם, מקימי האיגודים המקצועיים, מפלסי-דרך לסוציאליזם. היהודים הם שיסדו את "איגוד גאילי", כעין חברה פאביאנית שהתסיסה את האינטליגנציה, ואת הירחון המתקדם בעל הרמה "המאה ה-20". ירחון זה נסגר בימי מלחמת העולם הראשונה בשל אופיו הפאציפיסטי בפקודת שר המשפטים ואז'וני וילמוש. גם ואז'וני היה יהודי.

עם עליית היהודים והצלחתם בכל תחומי החיים, עולה גם האנטישמיות. ב-1875 שאל ציר הפרלמנט איסטוצ'י את הממשלה: "האם מוכנה הממשלה להעמיד תריס בפני חדירתם של יהודי חוץ לארץ להונגריה? אם תוקם תנועה של הגנה עצמית בשטח זה על ידי חוגים נוצריים, האם תפריע הממשלה?" שר הפנים ענה על כך: "הממשלה תעמוד מנגד לכל תנועה שתרצה להפריע את יחסי השלום בין האזרחים המשתייכים לדתות שונות".

ב-1878 הציע איסטוצ'י שהמשלחת האוסטרו-הונגרית היוצאת לוועידת ברלין תציע שהמעצמות יכריחו את השולטן לוותר על ארץ ישראל על מנת להעביר לשם את יהודי אירופה. הממשלה הורידה את הצעתו מסדר היום בהנמקה שהפרלמנט לא ידון על הצעות אנטי-הומניטריות. איסטוצ'י הכריז שהעתיד יוכיח שהצעתו היתה נכונה. בעקבות הצעתו שלחה קבוצה של "חובבי ציון" הונגרים תזכיר לביסמארק וד'ישראל, בו מבקשים "לתת לנו באמצעות מלכיהם הנכבדים בית בארץ אבותינו העתיקה, במלוכה חוקית ובלתי-תלויה בהתאם להצעה הרצופה מאת איסטוצ'י. [ועל החתום] בשם הרבה מאות אלפים של הישראלים – מ. לוי, ת. פרוינד, מאיר רייזל".

האנטישמיות הגלויה מושתקת. כל נסיון להתקיף את היהודים כציבור זוכה לתשובה ניצחת בעתונות הליברלית, בה היתה השפעה ניכרת ליהודים. בכל זאת היתה קיימת זרות. יהודים מתבוללים נדרשו להתנער מקשריהם עם יהודי המזרח. מתחת לפני השטח רוחשים גחלי שנאה.

ב-1881 נעלמה נערה נוצריה בת ארבע עשרה מהכפר טיסה-אסלאר. איכרים מעוררים חשד שהיהודים רצחוה. עלילת דם נרקמת. פרעות פורצות. הנאשמים עונו משך שנתיים. הם זוכו רק ב-1883. איסטוצ'י, העומד בראש סיעה פרלמנטרית של שנים-עשר צירים, מכריז שלמרות הזיכוי כולם משוכנעים באשמת היהודים. חבר הפרלמנט היהודי מאזאי ארנו משיב: "...אם כי חבר הפרלמנט איסטוצ'י השיג את הדבר שתושבי כפרים מזויינים בגרזנים נכנסים לערים ופורצים את חנויותיהם של יהודים, אם הוא אומר שלמרות הזיכוי כולם משוכנעים באשמת היהודים, אוכל להשיב: היו זמנים שבתי המשפט לא זיכו את היהודים מעלילה זו, בכל זאת התקיימו היהודים גם בזמנים ההם עד שבאה תקופה נאורה יותר... התנועה האנטישמית מלמדת את הדור היהודי החדש כי ארץ זו איננה מולדת אידיאלית".

ובכל זאת הוא מסיים את נאומו במשפט צרפתי: "כאן אני, כאן אשאר".

הפסוק הזה, "כאן אני, כאן אשאר", הוא בעל משמעות טרגית ליהודי הונגריה. מרביתה לא למדה מאומה מהנסינות החמורים ביותר, לא מעלילת הדם מטיסה-אסלאר, ולא מהטרור הלבן, ההתפרצות האנטישמית הנוראה של 1919. היהודים הוכרזו כאשמים במפלה ההונגרית במלחמה, כאחראים לחוזי השלם של טריאנון שנטלו מהונגריה שני-

שלישים משטחה ומאוכלוסייתה, כבוגדים, מסיתים ומשחיתים האומה. היו פוגרומים, תליות המוניות, התעללות סדיסטית בחיים ובמתים ואף שריפת יהודים.

אם עלות הורטי לשלטון שולטת אנטישמיות רשמית, הונהג נומרוס קלאוזוס ולמרות זאת, כשהעלה ציר אנטישמי הצעה לגרש את היהודים מהונגריה, משיב לו חבר הפרלמנט היהודי שנדור פאל: "אם תגרשונו מארץ מולדתנו, מהונגריה האהובה עלינו מעל לכל, נעמוד על הגבול ונשיר את ההימנון הלאומי". למחרת היום כתב ההיסטוריון והפובליציסט הציוני דוקטור באטו לאיוש: "אם נעמוד חלילה על יד הגבול – בעייתנו לא תהיה מוסיקלית – מה נשיר – אלא גיאוגרפית – לאן נלך".

המתבוללים מבין יהודי הונגריה היו פטריוטים הונגרים כנים ועיוורים. אחדים מהם בירכו על הצטרפות הונגריה למחנה הגרמני במלחמת העולם השנייה, "כי המלחמה תחזיר להונגריה את השטחים שנקרעו ממנה על ידי חרפת טריאנון" – דברי מנהל בית ספר אורתודוכסי בגיור. אין זו התרפסות ולא דברי אנוס, כך סבר האיש וכך אמר.

לאן ללכת? היא שאלה רטורית. בפיו של ציוני, ברור: לארץ ישראל. ההליכה לארץ, הציונות, התחילה בהונגריה שנים רבות לפני הרצל. בין הראשונים היה הרב יהודה אלקלעי, מורה ורב בקהילת זימוני השוכנת בדרומה של הונגריה. בניגוד למתבוללים, הוא למד לקח אחר מאביב העמים. הוא סבר שאם ההונגרים לוחמים על החופש, ומעבר לדנובה הסרבים תובעים את חירותם מהמגיירים ובטרנסילבניה דורשים הרומנים את זכותם – הרי אנו היהודים צריכים להיאבק על שיבת-ציון וצריכים להחיש את הגאולה בדרך הטבע. הוא הטיף לחינוך הדור הצעיר לקראת עלייה, לחידוש העברית כשפת דיבור ולחידוש המעשר שממנו צריך ליצור קרן לגאולת הקרקע בארץ ישראל. הוא פירסם את מאמריו ב"המבשר", ב"הלבנון" וב"החבצלת". כן עמד בקשרים עם מונטיפיורי, עם הרוטשילדים ועם נכבדי ירושלים, ובצדק רואים אותו כאחד מאבות מקווה-ישראל.

שולת היוחסין נמשכת ממנו לרב יוסף נאטונק, בלשן של שלוש לשונות: הונגרית, גרמנית ועברית. גם הוא היה מתומכי המהפכה של 1848, מתומכי קושוט, אך חזר בו. בספרו ההונגרי "המשיח: דין ודברים על האמניציפציה" הוא מקדים את השיחורר הלאומי לתביעה לשוויון זכויות אזרחיות. על דעתו זו הוא נרדף על ידי השלטון ההונגרי ומאשם בספרטיזם. עיקר רעיונותיו: היהדות היא לאום ולא קיבוץ דתי בלבד. העם היהודי ישוב לנחלת אבותיו ויהיה שם לאום עצמאי. ההגשמה תהיה בכוחות עצמנו ובלי לצפות לניסים. היהדות תגשים את יעודה המשיחי ותהיה "אור לגוים", אחר שתשיג את עצמאותה. הוא עמד בקשר עם משה הס ויחד עמו ביקר בפריז כדי להשפיע על "חברת כל ישראל חברים" ועל כרמיקה לייסד בתי ספר חקלאיים בארץ ישראל. הוא פיתח פעולה דיפלומטית עניפה, ביקר בקושטא ונתקבל אצל ראש הממשלה פואד פחה ונכבדים אחרים. יוסף נאטונק השפיע ישירות על אליעזר ראב ויהושע שטמפר ובני חברתם יוצאי הונגריה שהיו מייסדיה של פתח תקווה. אליעזר ראב היה חקלאי, בעל אחוזה קטנה, מעורה בחיים ההונגריים, "זקן הכפר" ונציג מחוזו בגוף הבוחר את צירי הפרלמנט. יחד עם זאת היה חובב-ציון מנעוריו. יהושע שטמפר היה יהודי מסורתי, אך גמר בית ספר תיכון הונגרי ואף התחיל ללמוד ספרות ובלשנות הונגרית באוניברסיטה. הוא לחם בצבא קושוט. מניעי עלייתו היו, ללא ספק, לאומיים. כמוהו גם דוד גוטמן, מיכאל כ"ץ ויעקב בלומנטל היו פטריוטים הונגריים בנעוריהם, עובדי אדמה, לוחמים אצל קושוט או אוהדי תנועתו. הלקח שהם למדו מהמהפכה ההונגרית: ממסירות הנפש, ההתלהבות ורוח ההקרבה שגילו לוחמי החופש ההונגרים צריכים היהודים לקחת דוגמה וללחום למען החופש של עמם הם.

קבוצה זו של יהודים הונגרים, שעלו ארצה לפני מאה שנה, קדמו לביל"ויים. הם היו חובבי-ציון מגשימים, מייסדי מושבות וחברות לקניית קרקעות. כור מחצבתם – המהפכה של 1848. מהפכה זו יצרה קיטוב ביהדות הונגריה – מתבוללים קיצונים וציונים. השתתפות היהודים במהפכה היתה גדולה בהיקפה. היהודים היוו יותר מאחד-עשר אחוזים של הלוחמים בפועל, כשהם שני אחוזים של האוכלוסייה. הם עלו בכל דרגות פיקוד השדה, הם ארגנו את חיל הרפואה, את האספקה, את שירות הידיעות, הם מימנו חלק גדול של תקציב הצבא וארגנו את פעולות ההסברה. עם כשלון המרד, הטיל שלטון הדיכוי האוסטרי קנסות כבדים על הקהילות היהודיות, קצינים יהודים ועסקנים גלו יחד עם קושוט וחבורתו ונשארו נאמנים ללאומיות ההונגרית גם בגלותם. ההתבוללות גברה בחוגים רחבים. רבים סברו שהדם היהודי שנשפך בעת המרד יקבע ברית-נצח עם אדמת הונגריה ועמה.

אך חוגים יהודיים אחרים הסיקו מאותה הווייה עצמה שהם צריכים לעשות למען חירותם של היהודים. הם רצו להקים בארץ ישראל מושבות חקלאיות ולהגן עליהן בנשק, כי גם בהונגריה הם היו חקלאים ולוחמים. אך טעות ההיסטוריונים היא, שהם סווגו לתקופה הטרומ-ציונית. הם גרסו שהיהדות היא אומה, שיש לחדש את השפה העברית, שיש לחזור לחקלאות ולגאול את הקרקע, שיש לשמור בנשק על כל ישוב – הם היו ציונים לכל דבר. הם היו מגשימים.

יעקב הרצל, אביו של תיאודור הרצל, היה מבני קהילתו של הרב אלקלעי ושמר על קשרים איתו גם לאחר שעבר לגור בבודפשט. הרב יוסף נאטונק היה נכנס ויוצא בבית הרצל. תחילת ציוניותו של תיאודור הרצל היא לא במשפט דרייפוס, אלא בנאומים האנטישמיים של איסטוצ'י ובהשפעת "חובבי-ציון" ההונגריים. אמנם הוא הגיע להכרה לאומית רק אחר אכזבתו מהליברליזם הקוסמופוליטי, אך אין ספק שתשתית יחסו ליהדות הוא מבית אביו בבודפשט. בגיל שמונה עשרה עבר תיאודור הרצל לוינה ולא פעל עוד בקרב יהדות הונגריה, אך על גורלה הטרגי התנבא. ב-1903 הוא כותב לציר הפרלמנט מאזאי ארנה, שהוזכר לעיל: "הנני מענה את נפשי זה שמונה שנים ככלב. הקרבת לטובת העניין ממון הרבה, הנני עובד עבודת חנם, כמובן מאליו. הייתי ללעג ולקלס והטילו בי רפש ואף על פי כן עדיין הנני מלא התלהבות כיום הזה כמו ביום הראשון... המפעל כבר נעשה גדול מדי ושוב איני יכול לעסוק בתעמולה במקומות... על יהודי הונגריה הייתי אולי מוכן לוותר, אילו ידעתי שעל ידי הפטריוטיזם שלהם יפטרו מן הפורענויות של האנטישמיות. אינני מספסר בצרת הבריות, אבל גם את יהודי הונגריה ישיג גורלם, וככל שיאחר לבוא כן יהיה קשה ואכזרי יותר, וכל כמה שיתחזקו בארץ כן יהיה נורא ואיום יותר. אין מפלט ממגיפת השנאה לישראל ואז יוכלו 'לעשות את שבתם' עם הפטריוטיזם שלהם". גם מרכישת קרקעות על ידי היהודים בהונגריה לא היתה נוחה דעתו: "בהונגריה עושים היהודים משגה גדול ברכוזם בידיהם קרקעות מרובים. האצילים הקטנים, שאת רגליהם דחקו מן האדמה, יקומו לילה אחד ויהיו למנהיגי העם כדי להתנפל על היהודים; הממשלה הליברלית מוחזקת באופן מלאכותי על ידי כסף בחירות הבא מידי יהודים; המפלגה השמרנית יכולה יום בהיר אחד להפוך את הקערה על פיה". ימים חזויים אלה הגיעו. המסירות למולדת ההונגרית לא הועילה לא בימי הטרור הלבן אחר מלחמת העולם הראשונה ולא בעת שלטון מפלגת "צלב החץ" בעת מלחמת העולם השנייה. האם ידע עמנו ללמוד מההיסטוריה שלו? האם יהודי הונגריה למדו?

את יהדות הונגריה אפשר להבין רק ברב-גווניותה וקיצוניותה. רבניה האורתודוקסים היו פנטיים וחשוכים יותר מחבריהם במזרח אירופה; מתבולליה היו פטריוטיים יותר משבט יהודי כלשהו במערב; הציונים שבה היו קיצונים תוקפניים ובלתי-מתפשרים; המהפכנים שבה היו דוגמטיקאים וקשוחים; הליברלים שבתוכה היו קוסמופוליטיים מאחדי חמש תרבויות. על כל גווניה היא ספגה מהסביבה ההונגרית – גאוותנות, חוסר גמישות, שמירה על כבוד עצמי, כוננות ללחום קרב אבוד. המעניין: על אף ההבדלים התהומיים הדורים יהודי הונגריה סולידריות וחיבה לשבטם. ודברי אלה יוכיחו.

ביבליוגרפיה

1. Bernstein, Dr. Bela, "Az 1848/49 iki magyar harc es a zsidok". I.M.I.T., Budapest, 1898.
2. זהבי, צבי. "מהחת"ם סופר ועד הרצל". הספריה הציונית, ירושלים, תשכ"ז.
3. יבנאלי, ש. "תקופת חיבת ציון". "דבר", תל אביב, תש"ב.